

347sk04

४

सांख्यदर्शने सत्कार्यवादः

प्रस्तावना

प्रत्येकं दर्शनानां केचित् विशेषविषयाः भवन्ति यत्र तानि दर्शनानि उत्कृष्टतां भजन्ते, तेषां दर्शनानां च प्रधानवादत्वेन प्रसिद्धिः जाता। यथा न्यायवैशिष्यदर्शने अनुमानप्रमाणम्, अद्वैतवेदान्तदर्शने विवर्तवादः, तथैव सांख्यदर्शनस्यापि प्रसिद्धोऽयं वादः सत्कार्यवादः। वस्तुतस्तु कार्यकारणसम्बन्धानुसन्धानपरम्परा प्रतिदर्शनं समवलोक्यते। अतः प्रत्येकं दर्शनप्रस्थाने हेतुहेतुमद्भाववत्त्वं व्याख्यातम्। तद्व्याख्यानवैचित्र्याद्धि प्रत्येकं दर्शनानां स्वातन्त्र्यम्। सत्कार्यवादो हि सांख्यिनां कार्यकारणविषये राद्धान्तिः। सांख्यकारिकाग्रन्थे आदौ सांख्यसम्मतानि प्रत्यक्षानुमानागमाः इति त्रीणि प्रमाणानि विचार्य सौक्ष्म्यात् प्रधानादितत्त्वानाम् प्रत्यक्षकारणेन उपलब्धिर्न भवतीति निगद्य प्रधानसिद्ध्यर्थं सत्कार्यवादं सयुक्तिकं प्रतिपादयति कारिकाकारः। कार्यम् उत्पत्तेः प्राग् अपि सत् वा असत् वेति अत्र मुख्यः विचारः। सांख्यदर्शनमते कार्यम् उत्पत्तेः प्राग् अपि सदेव। शून्यवादिनां बौद्धानां मते असतः कारणात् सत् कार्यम् उत्पद्यते। नैयायिकाः असत्कार्यवादम् अङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते सतः असज्जायते इति। अद्वैतवेदान्तिनः तु विवर्तवादम् अभ्युपगच्छन्ति। अस्मिन् पाठे सांख्यसम्मतः सत्कार्यवादः विस्तरेण समुपस्थापयिष्यते। समञ्च सत्कार्यसम्बद्धाः बहवः दार्शनिकविषयाः आलोचयिष्यन्ते।

उद्देश्यानि

अस्य पाठस्य अध्ययनेन -

- सांख्यदर्शने प्रसिद्धस्य सत्कार्यवादस्य विस्तरेण परिचयः लभ्यते।
- सत्कार्यवादसिद्ध्ये सांख्याचार्यैः याः युक्तयः उपस्थापिताः ताः ज्ञायन्ते।
- सत्कार्यवादसम्बन्धिनि शून्यकार्यवादविषये ज्ञानं भविष्यति।
- सत्कार्यवादसम्बन्धिनि असत्कार्यवादविषये ज्ञानं भविष्यति।
- सत्कार्यवादसम्बन्धिनि विवर्तवादविषये ज्ञानं भविष्यति।
- सांख्यानां शून्यवादखण्डनविषये ज्ञानं भविष्यति।
- सांख्यानां विवर्तवादखण्डनविषये ज्ञानं भविष्यति।

४.१) असत्कार्यवादः -

असत्कार्यवादः नैयायिकानाम्। तेषां मते सतः असत् जायते, अर्थात् सतः कारणात् असदेव कार्यम् उत्पद्यते इति। यथा - सतः भावरूपात् परमाण्वादेः असत् पूर्वम् अविद्यमानं द्रव्यणुकादि जायते, पूर्वम् असदेव तत्तद् घटादिकार्यं दण्डचक्रचीवरादिसामग्रीसमवहिताद् मृदादिकारणाद् भिन्नं सद् उत्पद्यते। अत्रायं भावः - स्वोत्पत्तेः पूर्वं तत् कार्यं नासीदेव, पश्चात् कारणसामग्रीवशाद् उत्पद्यते इति कार्यकारणयोः अनन्यत्वं परमार्थतः सत्यत्वं चेति। अयम् आरम्भवादः इत्यपि अभिधीयते। तथाहि नैयायिकानां मते घटोत्पत्तेः प्राग् स घटः नासीदेव। कपालद्वयसंयोगे सति नूतनं घटरूपं कार्यम् आरभ्यते इति कारणात् अयम् आरम्भवादः इति उच्यते।

४.२) शून्यकार्यवादः -

"शून्यता एव जगतः परमार्थता" - शून्यवादिनः बौद्धाः आमनन्ति। तेषां मते 'असतः सज्जायते'। अस्यार्थो हि अभावाद् भावः जायते इति। विनष्टाद् एव बीजाद् अङ्कुरः उत्पद्यते, नष्टात् च दुग्धात् दधि, विनष्टात् मृत्पिण्डाद् घटः - इत्येवम् अभावग्रस्तेभ्यः बीजादिभ्यः अङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात्, "सर्वे कार्यरूपाः भावाः अभावकारणकाः कार्यत्वात् बीजनाशोत्तरोत्पन्नाङ्कुरादिवत्" इत्येवम् अनुमीयते। तदा च बौद्धमतानुवादि गौतमीयं पूर्वपक्षसूत्रम् - "अभावाद् भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात्" (४.१.१४) इति। कार्याद् अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं हि कारणत्वम्, तद्धि अङ्कुरादिकार्याद् अव्यवहितपूर्ववर्तिनः बीजाद्यभावस्य एव सम्भवति, न तु बीजादेः - इति अभावस्य सिद्धं कारणत्वम्, न तु भावस्य। "असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्, तस्मादसतः सज्जायते" इति श्रुत्या प्रागुत्पत्तेः सर्ववस्त्वभावः एवासीत् इति द्योत्यते। तस्मादेव अभावात् सृष्टिवेलायां सर्ववस्तूनाम् उत्पत्तिर्जाता इति स्पष्टं प्रतिपाद्यते, ततश्च लोके अपि यद् बीजादिभ्यः अङ्कुराद्युत्पत्तिर्दृश्यते तत्रापि बीजादिनाशादेव अङ्कुराद्युत्पत्तिरिति अवश्यम् अभ्युपेयम्। सतः सदुत्पद्येत चेत् न कारणम् उपमृद्य कार्यं प्रादुर्भवेत्। उपमृद्य च कारणं कार्यं प्रादुर्भवदुपलभ्यते यथा बीजाङ्कुरः। कारणोपमर्दश्च अभावः, न जातु भावः। तस्मात् प्रतिपद्यते नूनम् असतः सदुत्पद्यते, न सतः सदिति।

४.३) विवर्तवादः -

सतः विवर्तभूतम् इदं कार्यरूपं जगदिति अद्वैतवेदान्तिनः अङ्गीकुर्वन्ति। तस्मात् वेदान्तिनां मते विवर्तवादः स्वीक्रियते। कः नाम विवर्तः इति चेत् पूर्वरूपापरित्यागेन असत्यनानाकारेण प्रतिभासः विवर्तः। यथा - शुक्तिकायां रजतस्य, रज्ज्वां वा सर्पस्य प्रतीतिः। तथाहि उच्यते विवर्तवादविषये -

सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः।

अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदाहृतः॥ इति।

अस्यार्थः - यदा कस्यचित् वस्तुनः वस्तुगत्या अन्यथारूपेण विकारः भवति तदा विकार इति उच्यते अर्थात् परिमाणः इति उच्यते। यथा दुग्धं दधिरूपेण परिणमते। वस्तुगत्या दुग्धस्य दधिरूपेण

परिणामः भवति। दुग्धं स्वं स्वरूपं परित्यज्य नूतनं दधिरूपं गृह्णाति। परन्तु यदा कस्यचित् वस्तुनः वस्तुगत्या अन्यथारूपेण विकारः न भवति, वस्तु तेनैव रूपेण विराजते, परन्तु भ्रान्त्या वस्तु भिन्नरूपेण प्रतीयते तदा स विवर्तः इति उच्यते। यथा शुक्तौ इदं रजतमिति भ्रमज्ञाने सति रजतम् स्वीकर्तुं भ्रान्तजनस्य प्रवृत्तिः भवति। वस्तुतः शुक्तिः शुक्तिरूपेण एव विराजते, न तु रजतरूपेण। रजतरूपं यत् कार्यं भ्रान्त्या प्रतिभाति, वस्तुगत्या तत् मिथ्याभूतम्। एवं कारणस्य वस्तुतः तथात्वेनैव स्थितिः, भ्रान्त्या च कारणस्य मिथ्याकार्यत्वेन प्रतीतिः एव विवर्तः। एतन्मते कारणमेव कार्यस्वरूपेण भासते इति कारणस्यैव सत्यत्वं, न तु कार्यस्य सत्यत्वम्। एका कारणसत्ता एव विविधकार्याकारेण भासिता भवति, सुवर्णं कुण्डलाकारेण भासते, मृच्च घटाकारेण। कुण्डलं यथा सुवर्णस्यैव आकारभेदः, घटश्च मृत्तिकायाः तथा परिदृश्यमानं विश्वमपि सद्रस्तुनः विविधाकारमात्रम्। प्राक् सृष्टेः सन्मात्रमेव इदमासीत्, नातिरिक्तं किञ्चिदप्यासीत्। घटशरावादयः यथा परस्परं विभिन्ना अपि मृत्तिकातः नातिरिच्यन्ते, पिण्डस्य घटात् घटस्य च पिण्डात् भेदेऽपि मृत्तिकातो द्वयोरपि अभिन्नत्वात्, तथैव विविधसृष्टपदार्थाक्रान्तः संसारोऽपि वस्तुतः सद् नातिरिच्यते, अपि तु सतः एव रूपान्तरं संसारः, यत् सद् वस्तु तद् ब्रह्मैव। अद्वैतवेदान्तमते अविद्याकारणाद् इदं मिथ्याभूतं जगत् परमार्थसत्यभूते ब्रह्मणि अध्यस्यते, ब्रह्मज्ञाने सति अविद्यायाः नाशः भवति, तेन मिथ्याभूतं जगदपि ब्रह्मणि बाधितं भवति। अयं विवर्तवादः मायावादिवेदान्तिनाम्। अयम् अनिर्वचनीयकारणवादः सत्कारणवादः वेति अभिधीयते।

४.४) सत्कार्यवादः

भारतीयदर्शनेषु सत्कार्यवादः अत्यन्तं प्रसिद्धः। सांख्यदर्शने सत्कार्यवादः स्वीक्रियते। कः नाम सत्कार्यवादः इति चेत् कार्यम् उत्पत्तेः प्राक् विद्यमानम् अस्ति न वेति प्रश्ने दार्शनिकानां भिन्नमतानि सन्ति। तत्र शून्यवादिबौद्धानां मते कारणम् हि अभावात्मकम् असत्, ततः सत् कार्यम् उत्पद्यते इति। आरम्भवादिनः नैयायिक-वैशेषिकाः वदन्ति यत् उत्पत्तेः प्राक् कार्यम् असत्, अर्थात् विद्यमानं न तिष्ठति, नूतनम् एव कार्यं कारणात् उत्पद्यते इति। तस्मात् ते असत्कार्यवादिनः इति। अद्वैतवेदान्तिनां मते कारणमेव वस्तुतः सत्, ततः अनिर्वचनीयम् एव कार्यम् उत्पद्यते। एते विवर्तवादिनः। सांख्यानां मते उत्पत्तेः प्राक् कार्यं सत्, अर्थात् उत्पत्तेः प्राक् कार्यं कारणे अव्यक्तरूपेण विराजते, तस्मात् ते सत्कार्यवादिनः। तथाहि एतन्मते तिलेभ्यः तैलं यदा उत्पद्यते तदा तैलः तिलेषु पूर्वतः एव अव्यक्तरूपेण विराजते इति अङ्गीकरणीयम्। तिले तैलं पूर्वतः अविद्यमानं चेत् तदेव कार्यं न कदापि उत्पद्येत। एवं सतः भावरूपात् प्रधानादेः सत् कारणे विद्यमानमेव अव्यक्तरूपं कार्यं जायते कारकव्यापारेण अभिव्यज्यते। जायते उत्पद्यते इत्यादिशब्दानाम् सम्पूर्णतः नूतनस्य वस्तुनः सृष्टौ न तात्पर्यं ग्राह्यम्, अपि तु अव्यक्तरूपाद् व्यक्तरूपेण अभिव्यक्तौ तात्पर्यम् अवधेयम्।

पाठगतप्रश्नाः १

१. असत्कार्यवादः केषाम्।

- क) बौद्धानाम् ख) सांख्यानाम् ग) नैयायिकानाम् घ) अद्वैतवेदान्तिनाम्
 २. सत्कार्यवादः केषाम्।
 क) बौद्धानाम् ख) सांख्यानाम् ग) नैयायिकानाम् घ) अद्वैतवेदान्तिनाम्
 ३. विवर्तवादः केषाम्।
 क) बौद्धानाम् ख) सांख्यानाम् ग) नैयायिकानाम् घ) अद्वैतवेदान्तिनाम्
 ४. "शून्यता एव जगतः परमार्थता" - केषां मतम्।
 क) बौद्धानाम् ख) सांख्यानाम् ग) नैयायिकानाम् घ) अद्वैतवेदान्तिनाम्
 ५. अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा _____।
 क) विकारः ख) परिणामः ग) विवर्तः घ) संस्कारः।
 ६. को नाम विकारः।
 ७. को नाम विवर्तः।
 ८. सत्कार्यवादमते उत्पत्तेः प्राक् कार्यं कारणे केन रूपेण तिष्ठति।

४.५) सत्कार्यवादाभ्युपगमे कारणानि -

सत्कार्यवादाभ्युपगमे सांख्यानां स्वकीयाः युक्तयः सन्ति। तथाहि उच्यते सांख्यकारिकायाम् -

असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्।

शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्॥ इति। [९]

सांख्यकारिकायां सत्कार्यवादस्य अभ्युपगमे पञ्च कारणानि प्रदर्शितानि। तानि हि - १. असदकरणात् २. उपादानग्रहणात् ३. सर्वसम्भवाभावात् ४. शक्तस्य शक्यकरणात् ५. कारणभावात् चेति।

कारणव्यापाराद् ऊर्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्यम्, कुतः। (१) **असदकरणात्**- असतः कर्तुम् अशक्यत्वात् सदेव हि कर्तुं शक्यते नासदिति। पुनः कस्मात्। (२) **उपादानग्रहणात्**- कारणैः सह कार्यस्य सम्बन्धात्-- कार्येण सम्बद्धं हि कारणं कार्यस्य जनकं भवति नासम्बद्धं, सम्बन्धश्च कार्यस्य असतः न सम्भवति, तस्मात् सदिति। पुनः कस्मात्। (३) **सर्वसम्भवाभावात्** -- कस्यचित् उत्पत्तये किञ्चिद् उपादीयते, न तु सर्वस्य उत्पत्तये सर्वम् उपादीयते इति कार्यकारणत्वयोः नियमः उत्पत्तेः प्राक् कार्यस्य असत्त्वपक्षे न उपपद्यते, घटोत्पादनार्थं मृत्तिका गृह्यते, न तन्त्वादि, यदि उत्पत्तेः प्राग् असदेव कार्यं स्यात् तदा कार्यासत्त्वस्य सर्वत्र अविशेषात् तन्त्वादिभ्योऽपि घट उत्पद्येत, न च उत्पद्यते, तस्मात् न कार्यम् असत्, सत्त्वपक्षे तु घटस्य मृत्तिकायां सत्त्वात् मृत्तिकातः घटोत्पत्तिः सम्भवति, असम्बद्धस्य जन्यत्वे तु सर्वं कार्यजातं सर्वस्मात् भवेत्, न चैतदस्ति, तस्मात् सदिति। पुनः कस्मात्। (४) **शक्तस्य शक्यकरणात्** -- शक्तेन हि कार्यं क्रियते न अशक्तेन, यतः शक्तं कारणं शक्तिसम्बद्धमेव शक्यं करोति, न असम्बद्धमिति शक्तस्य शक्यकार्यकरणान्न असतः उत्पत्तिः इत्यर्थः। कारणे तदात्मना वर्तमाना कार्यस्य अव्याकृतावस्थारूपा अनागतावस्था एव कार्यनियामिका शक्तिः, तथा सम्बद्धं कार्यं च शक्यमिति अनागतावस्थावत्त्वेन कारणे कार्यस्य सत्त्वात् न कार्यस्य असत्त्वमिति तत्त्वम्। पुनः कस्मात्। (५)

कारणभावात् -- कार्यस्य कारणात्मकत्वात् इत्यर्थः, न हि कारणाद् भिन्नं कार्यं, कारणं च सदिति कथं तदभिन्नं कार्यम् असद् भवेत्, तस्मात् सदिति।

४.५.१) असदकरणात् -

तत्र उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य सत्तां प्रति प्रथमं हेतुम् आह असदकरणात् इति। असतः अभावात्मकस्य अकरणात् केनचित् प्रकारेणापि कर्तुम् अशक्यत्वाद् इत्यर्थः। सांख्यानां नये कारकव्यापारात् पूर्वं कार्यम् असत् अभावात्मकं चेत् केनापि प्रकारेण तस्य कार्यस्य उत्पत्तिः कर्तुं न शक्यते। कारणमध्ये सूक्ष्मतया विद्यमानस्य अव्यक्तकार्यस्य एव कारकव्यापाराद् व्यक्तरूपेण प्रकाशनं कर्तुं शक्यते। तथाहि उच्यते सांख्यतत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमिश्रेण - “असच्चेत् कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं कर्तुं केनापि शक्यं, न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यते।” इति।

ननु “सन् घटः, असन् घटः” इति व्यवहारः अस्माभिः क्रियते। पाकात् पूर्वम् यथा “श्यामः घटः” इति घटे श्यामता, पाकानन्तरं च “रक्तः घटः” इति घटे रक्तता उपपद्यते तथैव उत्पत्तेः प्राग् घटस्य असत्त्वं धर्मः, उत्पत्तेः अनन्तरं घटस्य सत्त्वं धर्मः इति सदसत्त्वे विकारजातस्य धर्मो अभ्युपगन्तुं शक्यते इति चेत् न, सदसत्त्वे हि धर्मो, न तौ धर्मिणम् अन्तरेण स्थातुम् अर्हतः। यतो धर्मिसत्त्वं विना धर्मसत्त्वम् अनुपपन्नम् तस्मात् उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य सत्त्वं स्थितम् इति अङ्गीकरणीयम्। अस्यार्थः - यदि सदसत्त्वयोः धर्मत्वं स्वीक्रियते तर्हि असत्त्वसमये तन्नास्तीति उच्येत। तदा कस्य धर्मः असत्त्वम् इति वक्तव्यम्, न हि अविद्यमाने धर्मिणि तस्य धर्मः विद्यमानः इति कथञ्चिद् उपपद्यते। धर्मिसत्त्वे अभ्युपगते चेत् धर्मसत्त्वं स्वत एव अभ्युपगतं भवतीति नैव प्रागुत्पत्तेः कार्यासत्त्वं जातु सिध्यति प्रत्युत कार्यसत्त्वमिति।

किञ्च, धर्मिसम्बन्धेन विद्यमानेन धर्मैव तदाश्रयत्वं सङ्गच्छते इति नियमकारणात् उत्पत्तेः प्राग् “घटः असन्” इति अभिधानम् अपि न सङ्गतं भवति। घटः असन् इत्यस्यार्थः असत्त्वरूपधर्माश्रयो घटः इति। उत्पत्तेः प्राक् धर्मिणा सह सम्बन्धम् अलभमानस्य असत्त्वरूपधर्मस्य धर्माश्रयत्वं कथमपि न सङ्गच्छते। यथा 'नीलं कमलम्' इत्यस्य 'नीलगुणरूपधर्माश्रयः कमलम्' इत्यर्थः बोध्यते, तथा 'असन् घटः' इत्यस्यापि 'असत्त्वरूपधर्माश्रयः घटः' इत्येवार्थो वाच्यः। स च नोपपद्यते, कमलेन सह नीलस्य इव असता घटेन सह असत्त्वरूपधर्मस्य असम्बद्धत्वात्। तस्मात् धर्मिसम्बन्धेन विद्यमानेन धर्मैव तदाश्रयत्वनियमात् न असम्बन्धेन असत्त्वेन धर्मेण तदाश्रयत्वसम्भवः।

ननु उत्पत्तेः प्रागपि कार्यं सदिति अभ्युपगम्यते चेत् कृतं तर्हि कुलालादिव्यापारेण। न हि अन्यत् किमपि अवशिष्टमस्ति यदर्थं कुलालादिव्यापारः अर्थवान् भवेत्। न च घटादिस्वरूपसिद्ध्यर्थः कारकव्यापारः इति वाच्यम्, तस्य प्रागेव सिद्धत्वात्। करणं हि उत्पत्त्यनुकूलव्यापारः, नासौ सतः जातु सम्भवति। न हि विद्यमानस्य उत्पत्तिः केनचित् क्वचित् दृश्यते। ततश्च यथा प्राक् सिद्धत्वात् मृत्पिण्डादेः कारणस्य स्वरूपसिद्ध्यर्थं न कश्चिद् व्याप्रियेत, तथैव प्राक् सिद्धत्वात् कार्यस्वरूपस्य तत्प्रसिद्धयेऽपि न कश्चित् व्याप्रियेत। दृश्यते हि लोके कार्यस्वरूपसिद्ध्यर्थं लोकः व्याप्रियते। अतः अस्ति उत्पत्तेः प्राग् अभावः कार्यस्य येन कारकव्यापारो भवति अर्थवान् इति चेत् उच्यते

वाचस्पतिमिश्रेण - "कारणाच्च सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते" इति। अस्यार्थः - कारणव्यापारात् प्रागपि व्यवहारयोग्यसूक्ष्मरूपेण सिद्धस्य सतः कार्यस्य या व्यवहारयोग्यस्थूलरूपापादनरूपा अभिव्यक्तिः सा पुनः कारणात् कुलालादिव्यापाराद् भवति, इत्येवम् अभिव्यक्तिरेव साध्यतया अवशिष्यते, न उत्पत्तिः इत्यर्थः। तथाहि - यस्य वस्तुनः अभिव्यक्तिः भविष्यति सा तस्या अनागतावस्था, यस्य अभिव्यक्तिः पूर्वम् आसीत् सा तस्य अतीतावस्था। यच्च वस्तु स्वव्यापारारूढम् अभिव्यक्तिमापन्नं भवत् वर्तते सा तस्य वर्तमानावस्था इति स्थितिः। तत्र उत्पत्तेः प्रागपि कार्यं विद्यमानं भवेत् चेत् न अविद्यमानम् इति कारणाद् दण्डचक्रादिना नूतनतया किं साध्यते इति नैयायिकानाम् आक्षेपः। सांख्याः तत्र एवं समादधति - दण्डादीनि यानि सन्ति कारणानि न जातु तानि किञ्चिद् अपूर्वम् असत् घटादिकार्यम् उत्पादयन्ति, किन्तु अव्यक्तावस्थया कारणे विद्यमानमेव घटादिकार्यं वर्तमानास्थां नयन्ति। कारणव्यापाराः कारणमेव पृथुबुध्नोदरादिकार्याकारेण व्यवस्थापयन्ति।

ननु वर्तमानास्थेन मृत्पिण्डेन यथा घटस्य आविर्भावो भवति, घटे उत्पन्ने अतीतावस्थामापन्नात् मृत्पिण्डादपि तथैव पुनः घटोत्पत्तिः किं न जायते, सांख्यमते घटस्य वर्तमानकालेऽपि अतीतावस्थस्य मृत्पिण्डस्य विद्यमानत्वात् इति चेदुच्यते - वर्तमानावस्थापन्नं यत् कारणमस्ति तदेव कार्यस्य व्यक्तावस्थासम्पादने समर्थं भवति, न अतीतावस्थमिति अतीतावस्थेन कारणेन कार्यस्याविर्भावो न भवतीति। ननु कार्यम् उत्पत्तेः प्रागत्यन्तम् असद् भवेच्चेत् कारणव्यापारेणापि नोत्पद्येत। न हि अत्यन्तासच्छशशृङ्गादयः कारणव्यापारेण कथञ्चिदुत्पादयितुं पारयन्ते। सच्चेत् तत्र कारणव्यापारेण नास्ति प्रयोजनम्, तस्य पूर्वमेव विद्यमानत्वात्। अतः प्रागुत्पत्तेः कारणात्मना सद् भवदपि कार्यं कार्यात्मना भवति असदिति अभ्युपगम्यते। अनेन असद्वादो नापद्यते, कारणव्यापारोऽपि च सप्रयोजनः उपपद्यते। तदेव हि लोके कारणव्यापारेण नोत्पद्यते यत् केनापि रूपेण उत्पत्तेः पूर्वं न वर्तते, यथा सिकतासु तैलम्। न चैवमिदं कार्यम् अभ्युपेयते येन असद्वादः आपद्येत। तद्धि प्रागुत्पत्तेः कार्यरूपेण असद् भवदपि कारणरूपेण सद् अभ्युपेयते। तस्य च कारणव्यापारेण उत्पत्तिः युज्यते इति नास्ति कश्चित् विरोधः। कारणव्यापारो हि न किञ्चिद् अपूर्वं कुरुते। तत्र तत्सामर्थ्याभावात्। अन्यथा सिकतासु तैलमपि कुर्वीत। न च तत्कुर्वाणो लोक्यते। तर्हि किं तेन क्रियते। कारणरूपेण सद्भवत् कार्यं येन कार्येण रूपेण सन्न विद्यते तेन रूपेण तस्य सत्त्वमापाद्यते इति।

कारणव्यापाराद् असतः एव कार्यस्य अभिव्यक्तिरस्तु इति चेत् न, पूर्वं सतः एव वस्तुनः अभिव्यक्तिः युक्ता, न तु असतः। पीडनेन तिलेषु तैलस्य, अवघातेन धान्येषु तण्डुलानाम्, दोहनेन गोषु पयसः उत्पत्तिः भवति। तिलादिषु प्राग् अविद्यमानानाम् एव तैलादीनां पीडनादिना भवति अभिव्यक्तिः इति सतः एवाभिव्यक्तिः भवति, नासतः इत्यर्थः। किञ्च, असतः अभिव्यक्तौ तु नास्ति कश्चिद् दृष्टान्तः। तथाहि सांख्यसूत्रम् - "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" (१.११४) इति। यथा असतः नरविषाणस्य न कथञ्चिद् उत्पत्तिर्भवितुम् अर्हति, तथा असतः कार्यस्यापि न शक्या कारकव्यापारेण उत्पत्तिः कर्तुम् इति दुष्टः एव तार्किकाभिमतः असत्कार्यवादः इति भावः। तदेवम् "असदकरणात्" इति प्रथमो हेतुर्व्याख्यातः।

४.५.२) उपादानग्रहणात्

कारणव्यापारात् प्राक् कार्यस्य सत्त्वे द्वितीयो हेतुर्हि - “उपादानग्रहणात्” इति। उपादानानां कारणानां ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः उपादानग्रहणम्। तस्मादुपादानकारणैः कार्यस्य सम्बन्धादपि कार्यमुत्पत्तेः प्राक् सदेव। कार्येण सम्बन्धं कारणमेव कार्यस्य जनकं भवति। सम्बन्धो हि द्विनिष्ठः भवति। कार्यम् असत् चेत् एकस्य सम्बन्धिनः कार्यस्य असत्त्वे तेन सह कारणस्य सम्बन्धः न उपपद्यते। तस्मात् असम्बन्धस्य कार्यस्य उत्पादे कारणस्य सामर्थ्यं न सङ्गच्छेत। अतः उत्पत्तेः प्राक् कार्यम् सदेव अङ्गीकरणीयम्। तथाहि सांख्यसूत्रम् - “उपादाननियमात्” (१.११५) इति।

यस्य खलु कार्यस्य यत् कारणं नियतं यथा मृत्तिका घटस्य, तन्तवश्च पटस्य, तत् सत्येव तस्मिन्नुपलभ्यते नासति। यदि कार्यं प्रागुत्पत्तेः कारणतः अनन्यं न भवेत् तदा न तस्मिन् सत्यपि उपलभ्येत। न हि मृत्तिकातः अन्यः पटः मृत्तिकायां सत्याम् उपलभ्यते, न वा तन्तुभ्यः अन्यो घटः सत्सु तन्तुषु कदाचिदुपलभ्यते। ननु मृत्तिकातः अन्यः घटः, तन्तुभ्यः अन्यश्च पटः, नहि मृत्तिका एव घटः, तन्तवः एव पटः इति चेत् अस्तु तर्हि - यथा अस्ति मृत्तिकातः अन्यः घटः, तथैव मृत्तिकातः पटोऽपि अन्यः एव। इत्थमेव तन्तुभ्यः यथा पटः अन्यः, तथैव तन्तुभ्यः घटोऽपि अन्यः एव। तथापि अस्ति कश्चिद् विशेषः येन घटोत्पत्तये मृत्तिका एव उपादीयते, न तन्तवः, पटोत्पत्तये च तन्तवः एवोपादीयन्ते न मृत्तिकेति। उपलभ्यते च सर्वत्र मृत्तिकायां भवन्त्यां घटः, तन्तुषु भवत्सु पटः। यद्भावे यत् नियमेन उपलभ्यते तस्मादस्ति तस्य अनन्यत्वं प्रागुत्पत्तेः इति निश्चयः। अन्वयव्यतिरेकौ हि उपलब्धिपथम् आरोहन्तौ कार्यस्य कारणान्यत्वानन्यत्वे तावद् अवगमयतः। मृद्वटयोः तन्तुपटयोश्च यथा अन्वयव्यतिरेकौ दृश्येते न तथा मृत्पटयोः तन्तुघटयोश्च प्राप्नुतः। किं कारणम्। प्रागुत्पत्तेः मृदनन्यो घटः, तन्त्वनन्यश्च पटः वर्तते नातो विपरीतम् इति विस्पष्टं तत्कारणम् अवगन्तुं शक्यते, नास्त्यत्र कश्चित् संशयावकाशः।

अपि च लोके खलु दध्यर्थिभिः नियमेन क्षीरमेव उपादीयमानं दृश्यते, घटार्थिभिः च मृत्तिका। कार्यं चेत् प्रागुत्पत्तेः कारणानन्यं न भवेत् तदा तत्तत्कार्यार्थिनां तत्तत्कारणोपादाननियमोऽयं न दृश्येत, किन्तु ततो विपरीतमपि अनुभूयेत। न च दध्यर्थिभिः मृत्तिका उपादीयमाना क्वचित् अनुभूयते, घटार्थिभिश्च क्षीरम्। किमत्र कारणम्। इदमेव कारणं यत् - न ते प्रागुत्पत्तेः मृत्तिकातः अनन्यद् दधि पश्यन्ति, नापि क्षीराद् अनन्यं घटं लोचयन्ति। यस्य तु प्रागुत्पत्तेः असत्कार्यं तस्य सर्वस्य सर्वत्र असत्त्वाविशेषेण कस्मात् क्षीरमेव दध्यर्थमुपादीयते न मृत्तिका, मृत्तिकेव घटार्थम् उपादीयते न क्षीरम् इत्यस्य नास्ति किञ्चित् सदुत्तरम्। यदि उच्येत असत्त्वाविशेषेऽपि तत्तत्कारणे तत्तत्कार्योत्पादकः कश्चित् अतिशयः हेतुः अभ्युपगम्यते इति चेत् न, प्रकारान्तरेण असद्वादः परित्यज्यते, परिगृह्यते च सद्वादः। कार्यस्य कारणे अनन्यत्वेन अवस्थानस्यैव अतिशयपदार्थत्वात्। न ह्येतद् असत्कार्यवादे कथञ्चित् उपपद्यते।

४.५.३) सर्वसम्भवाभावात्

उपादानग्रहणाद् इति द्वितीये हेतौ प्रतिपादितं यत् कार्येण सम्बद्धं कारणमेव कार्यस्य जनकं भवति, न असम्बद्धम्, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वनियमात् इति। तत्र यदि आक्षिप्यते यत् असम्बद्धमेव कार्यं कारणाज्जायताम्। असदेव कार्यम् उत्पद्यतां नाम इति तत्र आक्षेपस्यास्य निराकरणाय उच्यते हेत्वन्तरम् - सर्वसम्भवाभावादिति। यदि असम्बद्धात् कारणाद् असम्बद्धस्य कार्यस्य उत्पत्तिः स्वीक्रियते तदा यस्मात् कस्माच्चित् कारणाद् यस्य कस्यापि कार्यस्य उत्पत्तिः आपद्येत, सर्वस्मादेव सर्वं कार्यजातं भवेत्। तेन तन्तुभ्यो घटस्य, मृत्तिकातः पटस्य उत्पत्तिः आपद्येत। एतत्तु न सम्भवति। अतो येन कारणेन यस्य कार्यस्य सम्बन्धः, तेन कारणेन तस्यैव कार्यस्य उत्पत्तिः स्याद् इति अङ्गीकार्यम्। तथा स्वीकृते तु पूर्वोक्तयुक्त्या असतः सम्बन्धस्य अनभ्युपगमानुरोधेन सदेव कार्यम् इति स्वीकार्यम्। तथाह्याहुः सांख्यवृद्धाः -

असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः।

असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥ इति।

श्लोकार्थः - असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्राग् अविद्यमानत्वे सति, [तेषां कार्याणाम्] सत्त्वसङ्गिभिः सत्त्वधर्माश्रयैः कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति न स्यात्, सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः। कारणैः असम्बद्धस्य च कार्यस्य उत्पत्तिम् इच्छतो मते व्यवस्थितिः "मृद एव घटः कनकादेव कटकम्" "क्षीरादेव दधि" इत्येवंरूपा व्यवस्था न स्यात्, किन्तु "सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिः" इत्येवंरूपा अव्यवस्था एव भवेद् इत्यर्थः। तथा च सांख्यसूत्रम् "सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात्" (१.११६) इति।

पाठगतप्रश्नाः-२

१. सत्कार्यप्रतिपादिका सांख्यकारिका का।
१०. सत्कार्यवादाभ्युपगमे कति कारणानि कारिकाकारैः निगदितानि।
क) त्रीणि ख) चत्वारि ग) पञ्च घ) षट्
११. शक्तस्य शक्यकरणात् इत्यत्र शक्तिर्नामि का।
१२. "नासदुत्पादो नृशृङ्गवत्" इति सांख्यसूत्रेण किं बोध्यते।
१३. उपादानग्रहणात् इत्यत्र उपादानग्रहणं नाम किम्।
१४. असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः..... इति श्लोकं पूरयत।

४.५.४) शक्तस्य शक्यकरणात्

कारणसम्बद्धमेव कार्यं कार्यसम्बद्धेन कारणेन जन्यते, न तु असम्बद्धम् असम्बद्धेन, अन्यथा अनवस्था इति असहमानः तार्किकः शङ्कते - कार्येण असम्बद्धमपि सत् कारणं तदेव कार्यं करोति,

यस्मिन् कार्ये यत् कारणं शक्तं तत् कारणं तत्कार्यं जनयति, न सर्वम्। तेन च “मृद एव घटः, कनकादेव कटकम्” इति व्यवस्था असत्कार्यवादे अपि संघटते, मृदादीनां घटाद्युत्पादने एव शक्तिमत्त्वात्। तस्मात् कार्यकारणयोः सम्बन्धकल्पनेन नास्ति किञ्चित् प्रयोजनम्। कार्योत्पादिका शक्तिर्हि कारणे विद्यते इति कारणात् शक्तिः कारणनिष्ठा। कथं तद् अवगम्यते इति चेत् कार्यदर्शनात् “मृदः एव घटः, कनकादेव कटकम्” इति प्रतिनियतकार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तिज्ञानात्। तथा चानुमानम् “वह्नौ दाहानुकूला शक्तिरस्ति, दाहरूपकार्यजनकत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम्” इति। तत्र कार्यनियामकः कश्चिद् अतिशयविशेषः, सामर्थ्यविशेषो वा शक्तिः। तेन शक्तिमतः एव कारणस्य कार्यजनकत्वाभ्युपगमेन सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिरूपा अव्यवस्था न सङ्गच्छते इति चेदुच्यते सत्कार्यवादाभ्युपगमे चतुर्थो हेतुः - शक्तस्य शक्यकरणात् इति।

कार्यजननशक्तिमति कारणे विद्यमाना सा शक्तिः किं सर्वकार्यविषया (सर्वकार्योत्पादनसमर्था इत्यर्थः) आहोस्वित् शक्यकार्यविषया (यत् उत्पादयितुं शक्यं तत्कार्यविषया इत्यर्थः)। सर्वकार्यविषया इति प्रथमः पक्षः स्वीक्रियते चेत् “सर्वं सर्वस्मात् सम्भवेत्” इत्येवंरूपा अव्यवस्था सुस्थिता एव भवेत्। तेन हि कनके सर्वकार्यविषया शक्तिः अस्तीति ततः घटादीनामपि उत्पत्तिः आपतेत्, “मृदः एव घटः, कनकादेव कटकम्” इति व्यवस्थायाश्च अनुपपत्तिः भवेत्। शक्यकार्यविषया शक्तिः इति द्वितीयः पक्षः स्वीक्रियते चेत् अविद्यमाने शक्ये कार्ये तद्विषया शक्तिः कथमपि वक्तुं न शक्यते इति दोषः आपतति। तथाहि - यदि सा शक्तिः शक्यकार्यविषया इति स्वीक्रियते तदा कारणव्यापारात् प्राक् शक्यं तावत् कारणे नास्तीति शक्यकार्यविषया शक्तिः कारणे कथं तिष्ठेत्। न हि विद्यमाने कारणे अविद्यमाना शक्यकार्यविषया शक्तिः कथञ्चित् स्थातुमर्हति, सतोः एव विषयविषयिभावसम्बन्धस्य सम्भवात्। कारणस्य विद्यमानत्वेन शक्यकार्यस्य च अविद्यमानत्वेन न तयोः कथमपि विषयविषयिभावो घटते।

ननु ‘सा शक्तिः सर्वत्र विद्यते’ इति स्वीक्रियते, परन्तु सर्वस्मात् सर्वकार्योत्पत्तिस्तु न। तथाभूतः स शक्तिविशेष एव विद्यते, यस्मात् शक्तिभेदात् कारणं किञ्चिदेव कार्यं जनयति न सर्वम्, ततश्च ‘मृदः एव घटः, तन्तुभ्यः एव पटः’ इति व्यवस्था असत्कार्यवादेऽपि घटते इति न दोषः इति चेत् न। कारणनिष्ठः स शक्तिभेदः कार्यसम्बद्धः कार्यासम्बद्धो वा। कार्यसम्बद्धः स कारणनिष्ठः शक्तिभेदः इति चेत् नैतत् सम्भवति, अविद्यमानेन कार्येण सह विद्यमानकारणनिष्ठशक्तिविशेषसम्बन्धस्य वक्तुम् अशक्यत्वात्। न हि विद्यमानकारणनिष्ठशक्तिभेदसम्बन्धः अविद्यमानकार्येण सह वक्तुं युज्यते, सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः। यदि स शक्तिभेदः कार्यासम्बद्धः इति स्वीक्रियते तेन “सर्वं सर्वस्मात् सम्भवेत्” इति पूर्वोक्ता अव्यवस्था एव स्यात्। तस्मात् कारणे कार्योत्पादनरूपा शक्तिर्विद्यते, सा च शक्तिः केनचित् सता कार्येण सम्बद्धा इत्येव अङ्गीकरणीयम्। तस्मात् सुष्ठूक्तं - शक्तस्य शक्यकरणात् इति। कारणे तदात्मना वर्तमाना कार्यस्य अनभिव्यक्तावस्थारूपा अनागतावस्था एव कार्यनियामिका शक्तिः, तथा सम्बद्धं कार्यं च शक्यम् इति

अनागतावस्थावत्त्वेन कारणे कार्यस्य सत्त्वान्न कार्यस्यासत्त्वमिति तत्त्वम्। तथाह्याहुः श्रीशङ्करभगवत्पादाः शारीरिकमीमांसाभाष्ये - “शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्या, असती वा कार्य नियच्छेत्, असत्त्वाविशेषात् अन्यत्त्वाविशेषाच्च। तस्मात् कारणस्यात्मभूता शक्तिः, शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम्” इति।

४.५.५) कारणभावात्

सत्कार्यवादाभ्युपगमे पञ्चमो हेतुर्हि कारणभावात् इति। कार्यकारणयोः तादात्म्यादपि सत्कार्यवादः प्रतिष्ठामापद्यते इति अनेन हेतुना द्योत्यते। कारणभावात् इत्यस्य अर्थः कार्यस्य कारणात्मकत्वात् इति। न हि कारणाद् भिन्नं कार्यम्, कारणं च सद् इति तदभिन्नं कार्यं कथमपि असद् भवितुम् नार्हति। तथाहि अनुमानम् - घटः सदा सन्, कारणाभिन्नत्वात्, कारणस्वरूपवत् इति। कार्यस्य कारणाभेदसाधनानि च सन्ति प्रमाणानि - “न पटः तन्तुभ्यो भिद्यते तद्धर्मत्वात् - इह यद् यतो भिद्यते तत् तस्य धर्मो न भवति, यथा गौरश्वस्य, धर्मश्च पटस्तन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम्” इति। पटो हि तन्तूनां धर्मः तदवस्थाविशेषः। तस्मात् तन्तुपटयोरभेदः। किञ्च, तन्तुपटयोः अभेदः उपादानोपादेयभावादपि सिद्ध्यति। उपादीयते कार्यजननाय गृह्यते इति उपादानम् - कार्यस्य अनागतावस्थाश्रयीभूतं कारणम्, उपादेयम् व्यवहारार्थिभिः ग्रीहीतुं योग्यं कार्यम् इत्यर्थः। ययोः उपादानोपादेयभावः तयोः तादात्म्यं सिद्ध्यति। तन्तुपटयोः उपादानोपादेयभावः लोकतः एव सिद्ध्यति। तथाहि तन्तून् उपादाय एव पटः निर्मायते जनैः। ययोः अर्थान्तरत्वं, न तयोः उपादानोपादेयभावः सिद्ध्यति, यथा घटपटयोः। तन्तुपटयोस्तु अर्थान्तरत्वं नास्ति इति तयोः उपादानोपादेयभावः सुतरां सङ्गच्छते। तेन च तयोः तादात्म्यमपि सिद्ध्यति। अपि च संयोगाभावात् अप्राप्त्यभावात् च तन्तुपटयोः न अर्थान्तरत्वं सिद्ध्यति। तत्र अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः, अप्राप्तिश्च विभागः। एवं च संयोगानाश्रितत्वात् विभागानाश्रितत्वात् च वस्तुनोः अभेदः सिद्ध्यति इति फलति। तथाहि अनुमानम् - “पटः तन्तुभ्यो न भिद्यते, तत्संयोगानाश्रयत्वात्, यद् यतो भिद्यते तयोः संयोगो दृष्टः, यथा घटपटयोः” इति, “पटः तन्तुभ्यो न भिद्यते, तद्विभागानाश्रितत्वात्, यद् यतो भिद्यते तयोः विभागो दृष्टः, यथा हिमवद्विन्ध्ययोः” इति। इत्थं कार्यकारणयोः अभेदे सिद्धे सति कारकव्यापाराद् उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य सत्त्वम् सिद्धं भवति। ननु यदि तन्तुपटयोः ऐक्यम् अभ्युपगम्यते, तदा 'इमे तन्तवः, पटश्चायम्' इति संज्ञाभेदप्रतीत्यनुपपत्तिः इति चेत् अवयवविन्यासविशेषसंस्थानभेदेन युक्तः एव संज्ञाभेदः इति न किञ्चिद् असमञ्जसम्।

ननु उत्पत्तेः विनाशात् बुद्धिभेदात् व्यपदेशभेदात् अर्थक्रियाभेदात् व्यवस्थाभेदात् च वस्तुनोः भेदः सिद्ध्यति इत्यतः कार्यकारणयोः अभेदसिद्धिर्न शक्यते कर्तुम्, तेन च उत्पत्तेः प्राग् असदेव कार्यमिति सिद्ध्यति। तथाहि - “पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते, तत्कार्यत्वेन तत्र नष्टत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्” इति उत्पत्तिबुद्धेः विनाशबुद्धेश्च तन्तुपटयोः भेदः सिद्ध्यति। दृश्यते हि लोके उत्पत्तिविनाशौ भिन्नयोः वस्तुनोरेव सम्भवतः, न अभिन्ने वस्तुनि। एवं बुद्धिभेदोऽपि वस्तुनोर्भेदं साधयति। तथाहि - “तन्तवः इमे पटश्चायम्” इत्येवं ज्ञानवैलक्षण्यमपि तन्तुपटयोः भेदसाधकम्। एवं व्यपदेशभेदः - “तन्तुषु पटः”

इत्याधाराधेयरूपः व्यवहारभेदोऽपि वस्तुनोः भेदसाधकः। अर्थक्रियाभेदो यथा "तन्तुभिः पटः सीव्यते, पटेन च देहः आग्नियते" इति प्रयोजनोत्पादनभेदोऽपि कार्यकारणयोः भेदसाधकः। एवम् अर्थक्रियाव्यवस्थाभेदः - विभिन्नप्रयोजनजनकत्वनियमः अपि भेदसाधकः। घटेन एव उदकम् आह्रियते, न तु मृदा इति अर्थक्रियाकारित्वेन मृद्वटयोः भेदः सिद्ध्यति। कार्यकारणयोः यदि अभेदः स्यात् तर्हि मृत्पिण्डेनापि उदकम् आह्रियेत, घटेनापि च भित्तिः सम्पाद्येत इति अव्यवस्था उपलभ्येत, सा च नोपलभ्यते इत्यतः कार्यकारणयोः भेदः अङ्गीकार्यः। इत्येवम् उत्पत्ति-विनाश-बुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाः हेतवः कार्यकारणयोः भेदं साधयन्तीति न कार्यकारणयोः तादात्म्यमिति चेत् न, एते हेतवः न कार्यकारणयोः वास्तवम् भेदं साधयितुम् अर्हन्ति। कुतः इति चेत् एकस्मिन्नपि अभिन्ने वस्तुनि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावरूपम् औपाधिकं भेदमादाय एतेषाम् उत्पत्तिविनाशादिहेतूनां अविरोधः सिद्ध्यति, तस्मात् नास्ति कश्चित् विरोधः। तथाहि आह वाचस्पतिमिश्रपादः - "यथा कूर्मस्य अङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि तिरोभवन्ति, निःसरन्ति च आविर्भवन्ति, न तु कूर्मतः तदङ्गानि उत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा, एवमेकस्याः मृदः सुवर्णस्य वा घटमुकुटादयो विशेषाः निःसरन्तः आविर्भवन्तः उत्पद्यन्ते इत्युच्यन्ते, निविशमानाश्च तिरोभवन्तः विनश्यन्ति इत्युच्यन्ते, न पुनः असताम् उत्पादः सतां वा निरोधः" इति। तथाह्याह भगवान् कृष्णद्वैपायनः श्रीमद्भगवद्गीतासु -

“नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः” इति।

असतः नरविषाणादेः इव अविद्यमानस्यार्थस्य भावः सत्त्वं न विद्यते, सतः विद्यमानस्य चार्थस्य अभावः असत्त्वं न सम्भवति इति श्लोकार्थः।

मृत्सुवर्णादयो यदा आविर्भावरूपविकाशशालिनः तदा “घटादयः उत्पन्नाः” इति व्यवहारः, यदा च मृदादयः कार्यस्य अतीतावस्थारूपसंकोचशालिनः तदा “घटादयः प्रध्वस्ताः” इति व्यवहारः। एवं च संस्थाभेदेन एकस्मिन्नपि उत्पत्तिविनाशयोः उपपन्नत्वात् न उत्पत्तिविनाशबलेन घटादीनां मृदादिभ्यो भिन्नत्वं शङ्क्यम्। एवं बुद्धिभेदोऽपि न भेदसाधकः। तथाहि - पटस्य अनागतावस्थावस्थासु तन्तुषु “तन्तवः इमे” इति प्रत्ययः, पटस्य वर्तमानतावस्थावस्तु च तेषु “पटोऽयम्” इति प्रत्ययः इति एकस्मिन्नपि विलक्षणबुद्धिः उपपद्यते। “तन्तुषु पटः” इत्याधाराधेयरूपः व्यपदेशभेदोऽपि न भेदसाधकः। तथाहि “इह वने तिलकाः” इति व्यवहारः यथा सिद्ध्यति, तथैव “तन्तुषु पटः” इत्यपि अवधेयम्। तिलकनामतारुसमुदायस्य एव वनत्वेन तिलकवनयोः अभेदेऽपि यथा आधाराधेयव्यवहारः, तथा तन्तुपटयोः अभेदेऽपि आधाराधेयव्यवहारः उपपद्यते इति व्यपदेशभेदोऽपि न भेदसाधकः। अर्थक्रियाभेदोऽपि न भेदसाधकः, वह्न्यादौ व्यभिचारदर्शनात्। तथाहि एकः एव वह्निः दाहकः, पाचकः, प्रकाशकश्चेति कारणात् “यत्र यत्र विभिन्नकार्यकारित्वं तत्र तत्र वस्तुभेदः” इति व्याप्तिर्न फलति। एवम् अर्थक्रियाव्यवस्थापि न वस्तुभेदे हेतुः। तथाहि - प्रत्येकं भृत्याः मार्गदर्शनलक्षणाम् अर्थक्रियां कुर्वन्ति, न तु शिबिकावहनम्, मिलितास्तु ते शिबिकां वहन्ति। एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणम् अकुर्वाणा अपि मिलिताः सन्तः पटरूपेण आविर्भूताः शरीरादिकम् आच्छादयिष्यन्ति इति। इत्येवम् उत्पत्ति-विनाश-बुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाः हेतवः कार्यकारणयोः भेदं न साधयितुमर्हन्तीति साधितम्। तेन च

कार्यकारणयोः तादात्म्यमेव सिद्ध्यति। कार्यकारणयोः तादात्म्याद् सिद्धं प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वम् इति सत्कार्यवादाभ्युपगमे कारिकाकारेण उल्लिखिताः पञ्च हेतवः सविस्तरम् आलोचिताः।

४.६) शून्यवादखण्डनम्

इत्थं सत्कार्यवादे सयुक्तिकं साधिते सति बौद्धानां मतं न समीचीनताम् आवहन्ति, असतः सदुत्पत्तेः असम्भवात्। न हि वन्ध्यापुत्रस्य उत्पत्तिः दृश्यते, न च वन्ध्यापुत्रात् कस्यचित् उत्पत्तिः सम्भवति। नापि शशविषाणं कारणतया दृष्टिपथम् अवतरति। बीजनाशे अङ्कुरोत्पत्तिदर्शनात् अभावादेव भावोत्पत्तिः इति चेत् न, अङ्कुरादिस्थलेऽपि बीजावयवेषु एव कुतश्चित् निमित्तात् क्रिया प्रादुर्भवति, तेन बीजावयवाः पूर्वावयवसंस्थानं परित्यज्य संस्थानान्तरं च आपद्यन्ते। तस्मात् संस्थानान्तराद् अङ्कुरः उत्पद्यते इति बीजावयवस्यैव कारणत्वं न तु अभावस्य इति सिद्ध्यति।

४.७) विवर्तवादखण्डनम्

अद्वैतवेदान्तिनः यत् विवर्तवादम् अङ्गीकुर्वन्ति तन्मतं न समीचीनताम् अर्हति। तथाहि तेषां मते मिथ्याभूतमिदं जगत्, शुक्तिरजतवत् रज्जुसर्पवद्वा। यथार्थज्ञाने सति यथा मिथ्याभूतस्य रजतस्य सर्पस्य च बाधो भवति, तेन शुक्तिस्वरूपं रज्जुस्वरूपं च स्वतः प्रकाशते इति तेषां मतम्। दृष्टान्तस्तु साधुरेव, परन्तु दार्ष्टान्तिके तन्न सङ्गच्छते, असति बाधे प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः मिथ्यात्वं वक्तुम् अशक्यत्वात्। यत्र हि बाधज्ञानं, किञ्चिद् अन्यत् कारणं वा भवति, तत्रैव मिथ्यात्वस्य वक्तुं शक्यते, परन्तु प्रत्यक्षसिद्धं जगत् कदापि न बाध्यते इति कारणात् तस्य मिथ्यात्वं न सङ्गच्छते। तथा च कापिलसूत्रम् - “जगत्सत्यत्वम् अदुष्टकारणजन्यत्वाद् बाधकाभावात्” (६.५२) इति। तत्र दुष्टकारणजन्यत्वं यथा पीतशङ्खज्ञानम्। बाधकं च 'नेदं रजतम्' इति ज्ञानम्। न च जगतः दुष्टकारणजन्यत्वम्, प्रकृत्यादीनाम् अदुष्टत्वात्। 'नेदं जगत्' इति प्रत्ययाभावात् बाधकं च नास्ति। तस्मात् जगतः मिथ्यात्वं नैव सङ्गच्छते। श्रुतिरपि जगतः सत्यतां स्पष्टं प्रतिपादयति - “यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते” इति, “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” इति। वेदान्तसूत्रकारः बादरायणोऽपि “परिणामात्” इत्यादिसूत्रैः प्रपञ्चं ब्रह्मणः परिणामम् अभ्युपैति, न तद्विवर्तमिति।

ननु “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुत्या जगतः बाधितत्वेन अविद्यानामा कश्चन दोषः अस्तीति अङ्गीकरणीयः इति चेत् न, “नेह नानास्ति किञ्चन” इत्यादिश्रुतयः याः अद्वैतिभिः प्रपञ्चबाधकतया अभिप्रेयन्ते ताः वस्तुतः प्रकरणानुसारेण विभागप्रतिषेधपराः, न तु प्रपञ्चस्य अत्यन्ततुच्छतासम्पादिकाः। “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिश्रुतयस्तु नित्यतारूपपारमार्थिकसत्ताविरहरूपम् अर्थं प्रकाशयन्ति, अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तस्य असिद्धिः। न हि लोक मृत्तिकाविकाराणाम् अत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धम्, येन दृष्टान्तता स्यात्। इत्थं विवर्तवादो न समीचीनः, अपि तु सत्कार्यवादः एवेति दिक्।

पाठगतप्रश्नाः - ३

१५. सत्कार्यवादाभ्युपगमे चतुर्थो हेतुः कः।
 १६. कारणभावादित्यस्य कः अर्थः।
 १७. "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" इति वाक्यं कुत्रास्ति।
 १८. सत्कार्यवादाभ्युपगमे पञ्चमो हेतुः कः।
 १९. जगतः सत्यत्वे कापिलसूत्रं किम्।
 २०. पूर्वपक्षिमते वस्तुनोः भेदसाधकाः हेतवः के।
 २१. प्रथमपङ्क्तिस्थशब्दैः सह द्वितीयपङ्क्तिस्थानां शब्दानां सङ्गतिः साध्या -
१. असतः सत् जायते -	क) नैयायिकाः
२. सतः असत् जायते -	ख) बौद्धाः
३. सतः सत् जायते -	ग) अद्वैतवेदान्तिनः
४. सतः मिथ्यारूपेण प्रतीतिः जायते -	घ) सांख्याः

पाठसारः -

कार्यम् उत्पत्तेः प्राग् सद् वा असद् वेति प्रश्ने सांख्याः सदेवेति अङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मतस्य दृढीकरणाय ते स्वशास्त्रसम्मतानि युक्तिं प्रदर्शयन्ति। तथाहि सांख्यकारिकाकारेण ईश्वरकृष्णेन सत्कार्यवादाभ्युपगमे पञ्च कारणानि निगदितानि। तानि हि - असदकरणात्, उपादानग्रहणात्, सर्वसम्भवाभावात्, शक्तस्य शक्यकारणात्, कारणभावाच्चेति। यद् असत् तन्न क्रियते, यथा शशविषाणम्। कारकव्यापारात् पूर्वं कार्यम् असच्चेत् तर्हि न क्रियेत, क्रियते च। अतः सदेव पूर्वमपि। अपि च कार्यं कारणेन प्राक् सम्बद्धम् असम्बद्धम् वा। सम्बद्धं चेत् असतः सम्बन्धानुपपत्तेः प्रागपि सदेव कार्यम्। असम्बद्धं चेत् - इदमेव अस्य कारणम् इदमेव अस्य कार्यम् इति नियमो न स्यात्। यथाहुः -

असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः।

असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः॥ इति।

किं च कारणात् अभिन्नत्वात् कार्यस्य प्रागसत्त्वं नोपपद्यते। तथाहि - तन्तुभ्यः पटो न भिद्यते तत्कार्यत्वात्। यद् यतो भिद्यते न तत् तस्य कार्यम्। यथा गौः अश्वस्य। तन्तुकार्यं पटः। तस्मात् तन्तोः न भिद्यते। यद् यतो भिद्यते तस्य तेन सह संयोगः अप्राप्तिर्वा स्यात्। यथा कुण्डबदरयोः हिमवद्बन्धयोः वा। न हि पटस्य तन्तुभिः सह तद् उभयम् अस्ति। तस्माद् न तन्तुभ्यो भिद्यते पटः इति अभेदसिद्धेः कार्यं प्रागपि सदेव इति सिद्धम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. असत्कार्यवादस्य संक्षेपेण परिचयः दीयताम्।
२. शून्यकार्यवादस्य संक्षेपेण परिचयः दीयताम्।
३. विवर्तवादस्य समासेन परिचयः प्रदीयताम्।
४. सत्कार्यवादस्य समासेन परिचयः प्रदीयताम्।
५. सत्कार्यवादाभ्युपगमे कारणानि कानि। तेषां यथेच्छं द्वयोः विस्तरेण आलोचनं क्रियताम्।
६. सत्कार्यवादाभ्युपगमे कारणभावादिति हेतुं विस्तरेण प्रतिपादयत।
७. सत्कार्यवाददिशा शून्यवादखण्डनं समासेन लिखत।
८. विवर्तवादः कथं न शास्त्रसम्मतः इति सांख्यदर्शनदिशा विचार्यताम्।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि -

१. ग) नैयायिकानाम्।
२. ख) सांख्यानाम्।
३. घ) अद्वैतवेदान्तिनाम्।
४. क) बौद्धानाम्।
५. ग) विवर्तः।
६. सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकारः।
७. पूर्वरूपापरित्यागेन असत्यनानाकारेण प्रतिभासः विवर्तः। यथा - शुक्तिकायां रजतस्य, रज्ज्वां वा सर्पस्य प्रतीतिः।
८. अव्यक्तरूपेण।
९. असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्वसम्भवाभावात्। शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्।। इति।
१०. ग) पञ्च।
११. कारणे तदात्मना वर्तमाना कार्यस्य अव्याकृतावस्थारूपा अनागतावस्था एव कार्यनियामिका शक्तिः।
१२. नरविषाणवत् असतः उत्पत्तिर्न भवतीति बोध्यते।
१३. उपादानानां कारणानां ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः इति उपादानग्रहणम्।
१४. असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः।। इति।
१५. शक्तस्य शक्यकरणात् इति।

१६. कारणभावात् इत्यस्य अर्थः कार्यस्य कारणात्मकत्वाद् इति।
 १७. श्रीमद्भगवद्गीतायाम्।
 १८. कारणभावात् इति।
 १९. “जगत्सत्यत्वम् अदुष्टकारणजन्यत्वाद् बाधकाभावात्” इति।
 २०. उत्पत्तिः, विनाशः, बुद्धिभेदः, व्यपदेशभेदः, अर्थक्रियाभेदः, व्यवस्थाभेदश्च वस्तुनोः
 भेदसाधकाः हेतवः।
 २१. १.ख), २.क), ३.घ), ४.ग)

॥ इति चतुर्थः पाठः ॥

